

EESTI ÜHISKONNA INTEGRATSIOONIPOLIITIKA KUJUNEMINE

Raivo Vetik

Sissejuhatus

Artikli eesmärk on analüüsida Eesti ühiskonna integratsioonipoliitika kujunemist 1990ndate aastate lõpul eelkõige selle teoreetilise põhjendamise mõttes. Tegemist on keeruka ja vastuolulise poliitika kujundamise valdkonnaga, kuivõrd Eesti riik läbib samaaegselt kahte erinevat ühiskondliku arengu faasi (Vetik, Ruutsoo 1999). Ühelt poolt toimub Eestis rahvuslik ülesehitus. See on moderniseerumise projekt, mille oluliseks eesmärgiks on ühiskonna võimalikult suurema homogeensuse kujundamine. Pärast iseseisvuse taastamist 1991. aastal sai sellest keskne rahvuspoliitika ideoloogiline alus. Teisalt toimub Eestis kitsalt etniliselt aluselt mõistetud rahvusriikluse ideoloogia ületamine, mida teatud mõõndustega võiks nimetada postmodernistlikuks projektiks (Vetik 2001). See algas 1990ndate aastate keskpaiku seoses arusaamisega, et mitmed 1980ndate aastate lõpu ja 90ndate alguse rahvuspoliitilised ideed on osutunud liigromantiliseks ja mitterealiseeritavaks. Päevakorda tõusis Eesti liitumine Euroopa Liiduga, mis samuti eeldas nihet avatuma ja heterogeensema ühiskonnakäsitluse suunas.

Analüütiliselt väljendudes ongi ühiskonna ühtsuse ja erinevuse sobiva proportsiooni leidmine integratsiooniprotsessi põhieesmärgiks. Selle saavutamiseks peab Eesti riigi integratsioonipoliitika ületama kolme tüüpi vastuolusid. Kõigepealt on tegemist vastuoluga ühiskonna avaliku sfääri (inimeste õiguslik staatus, riigikeel, demokraatlikud väärtused) ühtsusevajaduse ja rahvusvähemuste poolt oma eripära säilitamise soovi vahel. Näiteks riigikeele staatuse fikseerimine ja selle kasutusala laiendamine on olnud Eesti riigi ülesehitamise üheks oluliseks eesmärgiks. Paraku tajuvad paljud mitte-eestlased seda oma õiguste kitsendamisenä ning ohuna vene keelele.

Teist tüüpi vastuolud põhinevad mitmete sotsiaalsete struktuuride ümberkujundamise vajadusel, mille käigus tuleb paratamatult lammutada vanad. Näiteks ühtse haridussüsteemi loomine eeldab nõukogude ajast pärit kahe paralleelse koolisüsteemi kaotamist. See on vajalik, kindlustamaks ühiskonna sidusust ning loomaks noortele võrdsed võimalused edukaks töökarjääriks. Standardiseeritud kooliharidus on ajalooliselt olnud kõigi Euroopa rahvusriikide moderniseerumise põhiinstrumendiks ning oluliseks võimaluste võrdsuse suurendajaks. Paraku on paljude mitte-eestlaste hoiak Eesti koolisüsteemi uuenduste suhtes valdavalt negatiivne, sest nõukogude ajast pärit kord oli nende jaoks kultuuriliselt ja psühholoogiliselt loomumasem.

Lõpuks on tegemist vastuoluga erinevate rahvusidentiteetide vahel, eelkõige hoiakuga Venemaa suhtes. Paljude eestlaste jaoks kehastab Venemaa mitte ainult

Eesti ühiskonna integratsioonipoliitika kujunemine

Raivo Vetik

mineviku ebaõiglust, vaid ka jätkuvat julgeolekuohtu. Enamikule venelastele on Venemaa aga oma traditsioonide ja kultuuri allikaks ning endiselt ka inforuumiks, milles ennast mõtestatakse. Integratsioonipoliitika põhiküsimus ongi selles, kuidas taolises vastuolude rägastikus luua kõigile end Eestiga sidunud inimestele ühine avalik sfäär ning suurendada tolerantsust erasfääri kultuuriliste erinevuste suhtes. Üks võimalus seda teha lähtub multikultuurilisuse ideoloogiast, mis saigi Eesti ühiskonna integratsioonipoliitika aluseks.

Multikultuurilisuse ideoloogia sotsiaalsed ja filosoofilised allikad

Üldistatult öeldes saab ühiskonna eneserefleksioon põhineda kas ühtsuse või erinevuse paradigmal (Vetik 1989). Orientatsioon, mis tähtsustab ühtsust, rõhutab selliseid mõisteid nagu 'tervik', 'koostöö', 'funktsioon' jmt. Teine suund rõhutab aga mõisteid 'paljusust', 'omapära', 'vastuolu', 'konflikt' jmt. Küsimus on loomulikult tendentsis – selles, et teatud perioodidel ja teatud tingimustes domineerib tendents mõtestada nii ühiskonda tervikuna kui ka tema alaosi peamiselt ühtsuse, teistes tingimustes ja perioodidel aga erinevuse terminites. Paradigma valik sõltub suurel määral vastava ajastu poliitilistest ja sotsiaal-majanduslikest põhisuundumustest.

Multikultuurilisuse ideoloogia sotsiaalsed allikad

Multikultuurilisuse ideoloogia tõusu võib seostada eelkõige viimastel aastakümnetel suurenenud riikidevahelise polariseerumisega. Ühel pool on rikkad lääneriigid, mis muutuvad üha rikkamaks, ning teisel pool vaesed arenguriigid, mille suhteline vaesus suureneb veelgi. ÜRO arenguprogrammi poolt koostatud globaalse inimarengu aruande andmeil on maailma viie rikkaima ja viie vaeseima riigi sissetulekute erinevuse dünaamika viimase 40 aasta jooksul järgmine: 1997. aastal oli see 74-kordne, 1990. aastal 60-kordne ja 1960. aastal 30-kordne (Human ... 1999). Taolise erinevuse üheks tagajärjeks on ulatuslik majanduslik migratsioon vaestest maadesse rikkastesse, mis iseloomustab kogu Teise maailmasõja järgset perioodi. Teatud määral migratsioon nõrgenes alates 1970ndatest aastatest seoses uue majandusliku situatsiooniga, kuid ühel või teisel moel jätkub siiani. Alates 1980ndate aastate lõpust on ka endine kommunistlik maailm muutunud üheks majandusliku migratsiooni allikaks. Tulemusena on enamik tänapäeva riike oma elanikkonna koosseisult paljurahvuselised. ÜROs on praegusel hetkel etniliselt homogeenseid riike alla 10% (Smith 1995). Umbes kolmandikus maailma riikides ei ületa ükski etniline grupp 50% elanikkonnast (Cohen 1993). Taolises olukorras on üsna loogiline, et poliitilises teoorias tähtsustub just erinevuse mõiste, mis on aluseks ka multikultuurilisuse ideoloogiale.

Lisaks riikide majanduslikule polarisatsioonile ja migratsioonile toetavad multikultuurilisuse ideoloogia tõusu ka mitmed teised globaliseerumise aspektid. Nüüdisaja juhtivaid sotsiolooge Manuel Castells väljendab globaliseerumise olemust tabavalt sõnadega "funktsiooni ja tähenduse vaheline skisofreenia" (Castells 1997). Globaliseerumine puudutab eelkõige inimtegevuse instrumentaalset dimensiooni, milles eliidi pragmaatiline huvi surub ühiskonnale peale oma integratiivse loogika. Vastureaktsioon on seotud laiema publiku tasandiga, nende emotsioonide, püüdluste ja identiteediga. Inforevolutsioon ja maailmamajanduse kiire areng 20. sajandi teisel poolel on tekitamas võrgustik-ühiskonda, mis loob ennenägematuid võimalusi, kuid samal ajal lõhub olemasolevat sotsiaalset ja vaimset põhistruktuuri. Põhjus on selles, et identiteedi muutused on tehnoloogia omadest tunduvalt aeglasemad. Tulemusena tekib vaakum, mida hakkavad täitma mitmesugused protestivormid, mis seavad

võrgustiku instrumentaalsuse ning integratiivse loogika küsimärgi alla. Protesti sotsiaalseks kandjaks saavad need ühiskonnagrupid ja regioonid, mis asetleidvas struktuurses nihkes kapitalide liikumises, infovahetuses ja tööjõuturul jäävad üha enam eemale ressurssidest, mis on vajalikud 21. sajandil hakkamasaamiseks (Human 1999).

Lühidalt: mida enam inimesed tunnevad end globaalsete impersonaalsete jõudude meelevaldas, seda suuremaks muutub vajadus lähedase ja mõistetava järele, mida pakub etniline ja kultuuriline samastumine. See vajadus on muutunud ka oluliseks sisepoliitiliseks faktoriks, sest vähemusgrupid nõuavad üha valjuhäälselt enda tunnustamist.

Tulemusena on arenenud lääneriikides tekkinud uut tüüpi sisepoliitiline probleem: mil määral tuleks vähemusgruppide eripärasid tunnustada? Missugused õigused peaksid kuuluma migrantidele, kes kultuuriliselt erinevad niivõrd oluliselt põhielanikkonnast? Kui suures ulatuses on võimalik nende omakultuuri säilitamine ja riigipoolne toetamine? Lihtsustades on probleem selles, et rikkad lääneriigid põhinevad demokraatlikel printsiipidel ning soovivad demokraatlikuks ka jääda, kuid ühiskonna kultuurilise heterogeensuse plahvatuslik suurenemine on muutnud selle traditsioonilise liberaal-demokraatliku mudeli raames problemaatiliseks. Tänapäeva demokraatia tekkis teistsuguses ajaloolises situatsioonis, olles seotud ühiskonna moderniseerumisega, st sotsiaalse homogeensuse olulise suurenemisega indiviidi õigusi rõhutava ideoloogia alusel. Praegusel postmodernismi ajastul toimub teistsugune protsess, mis tähtsustab ka erinevust. Järelikult tuleb leida varasemaga võrreldes uued meetodid ühiskonna sidususe tugevdamiseks. Multikultuurilise ideoloogia, mis toob sisse grupiõiguste mõiste, ongi üks võimalik vastus sellele sotsiaalsele vajadusele.

Individuaalsed või grupiõigused?

Missugused õigused peaksid multikultuurilises ühiskonnas kuuluma vähemusgruppidele? Nimetatud probleemi lahtimõtestamiseks on kasulik siduda see laiemaga ühiskonnakäsitlusega ning analüüsida kahte liberalismi vormi – protseduurset ja substantiivset.

Protseduurse ühiskonnateooria filosoofiliseks lähtealuseks on Immanuel Kanti indiviidi autonoomia käsitlus, mille kohaselt inimesele kuulub õigus ise defineerida enda jaoks see, mis on hüve. Kuna erinevad inimesed teevad seda erinevalt, siis autonoomia printsiibist tuleneb, et riik ei tohiks omalt poolt formuleerida ühte sisulist seisukohta, mida kõik peaksid järgima. Võib lisada, et Kanti moraalfilosofia jääb tervikuna formaalsele pinnale. See tuleneb tema üldisemast tunnetuslikust hoiakust ning soovist saavutada ka filosoofias loodusteadustele omane tõsikindlus. Kant leidis, et moraalfilosofias on see võimalik ainult formalistliku lähenemise puhul. Kui esitada ka sisulisi väiteid, kaotaksid need teaduslikkuse, kuivõrd ei saa olla üldkehtivad. Hilisem liberalism (näiteks Ronald Dworkin ja John Rawls) on Kanti lähtekohast arendanud välja mitmeid protseduurse ühiskonna käsitlusi, mis kujutavad endast domineerivat voolu ka tänapäeva sotsiaalfilosofias.

Kantist lähtuv liberalism põhineb individualismil, mis omakorda eeldab ühiskonna homogeensust ja riigi neutraalsust. Siit tuleneb, et erinevate kultuuride koosseksiteerimine ühel territooriumil on problemaatiline. Võib viidata liberalismi

Eesti ühiskonna integratsioonipoliitika kujunemine

Raivo Vetik

klassikule John Stuart Millile, kes leidis, et demokraatia on peaaegu võimatu riigis, kus elavad erinevad rahvused. Samas on liberaalses ühiskonnateoorias olemas ka suund, mis põhineb ühiskondliku hüve sisulisel defineerimisel. See on tekkinud viimastel aastakümnetel just seoses eelpool nimetatud probleemiga – traditsioonilise liberalismi võimetusega kontseptualiseerida adekvaatselt grupiõigustega seotud problemaatikat. Substantiivse liberalismi näitena võib tuua Charles Tayloriga teooria, kes oma artiklis “The Politics of Recognition” arutab selle üle, mis mõttes ühe kultuuri identiteet sõltub oluliselt tema dialoogilistest suhetest teistega (Taylor 1994). Ta eristab kultuuri monoloogilise ja dialoogilise ideaali ning leiab, et mitte ainult kultuur, vaid ka iga üksikinimene on oma olemuselt dialoogiline. Inimese identiteet kujuneb ainult dialoogis teistega (mis vahel võib olla ka võitlus). Dialoogi mõistega seoses viitab Taylor Mihhail Bahtinile, kelle üks õpilasi Juri Lotman on dialoogi teooriat oluliselt edasi arendanud. Lotman on väitnud, et mistahes intellektuaalne mehhanism eeldab kahte keelt ja dialoogi nende vahel. Ühe absoluutse keele ideaal on abstraksioon, mis rõhutab tegelikkuse ühte külge, kuid ei vasta sellele kui tervikule. Lotman näeb analoogiat kultuuri, inimeadvuse ja teksti struktuuris ning funktsioneerimises, mille aluseks on nende kõigi dialoogiline iseloom (Lotman 1983).

Dialoogiline kultuurikäsitlus asetab ka multikultuurilisuse fenomeni täiesti uuele pinnale. Kui eeldada, et kultuur on oma loomult dialoogiline, siis võib väita, et multikultuurilisus on normaalne kultuuri eksisteerimise vorm. See on mitte erand, vaid reegel: ilma multikultuurilisuseta ei ole ka kultuuri. Taoline lähenemine toob rahvuspoliitika kujundamise põhimõtteliselt uude valgusse, sest ei ürita kultuurilisi erinevusi iga hinna eest kaotada. Kui monoloogilise lähenemise seisukohalt (mida esindab protseduurne liberalism) on multikultuurilisus kõrvalekalle normist, siis dialoogilise lähenemise seisukohalt on erinevus pigem ressurss. Taoline rõhuasetus aitab oluliselt kaasa rahvuslike konfliktide lahendamisele, sest eeldab kompromisside otsimise vajadust.

Kultuurilised või poliitilised grupiõigused?

Dialoogiline kultuurikäsitlus viib paratamatult ka grupiõiguste tunnustamisele, mis omakorda tekitab uue küsimuse: missuguseid grupiõigusi tuleks demokraatlikus ühiskonnas tunnustada? Kas vähemusi tuleks tunnustada võrdse kultuurisubjektina või ka võrdse poliitilise subjektina? Poliitilise multikultuurilisuse mudelit toetavad näiteks Juan Linz ja Alfred Stepan, kes väidavad, et tänapäeval on demokraatia ja rahvusriigi arenguloogikad omavahel konfliktis (Linz, Stepan 1996). Nende arvates on lahendus selles, et vähemused tunnistatakse kollektiivseid õigusi omavaks poliitiliseks subjektiks koos siit tulenevate võimalustega territoriaalseks autonoomiaks, kakskeelseks riigikorralduseks jne. Analüüsides Eesti integratsioonipoliitikat, on vastupidisel seisukohal Mati Heidmets ja Marju Lauristin. Nad vastandavad sellele individuaalse kultuurilise identiteetseerumise mudeli, mis lähtub eeldusest, et sisseerännanud elanikkond ei moodusta vähemusrahvust, vaid on kultuuriliselt erinev etniline grupp, mille liikmetele tuleb tagada võrdväärne osalus ühiskonna elus oma kultuurilise eripära säilitamise võimalusega (Heidmets, Lauristin 1998). Taoline mitmekultuurilisuse käsitluses ei eelda kollektiivseid poliitilisi õigusi, vaid enamuse poolt toetatud kultuurilist mitmekesisust ühises sotsiaalses kultuuris.

Sotsiaalse kultuuri mõiste pärineb Will Kymlicalt, kes eristab oma grupiõiguste käsitluses kahte erineva staatusega gruppi: immigrante ja vähemusrahvusi (Kymlicka 1995). Vähemusrahvused moodustasid täieulatusliku ja toimiva ühiskonna omaenda

ajaloolisel kodumaal enne, kui nad ühendati laiema riigiga. Vähemusrahvusteks on näiteks Ameerika indiaanlased, Soome laplased või Venemaa arvukad põhjarahvad. Immigrandid aga on omal soovil elama asunud teise riiki kas majanduslikel või vahel ka poliitilistel põhjustel ning ei moodusta põlisvähemust. Immigrantideks on näiteks türklased Saksamaal, pakistanlased Norras või kuubalased USAs. Kymlicka leiab, et põlisvähemustele peaksid kuuluma üldjuhul peaaegu sama suured grupiõigused kui põhirahvusele, sisaldades ka mitmesuguseid poliitilisi õigusi. Immigrantide grupiõigused seob ta aga peamiselt kultuuriga – oma keele, traditsioonide jmt säilitamisega. Samas lisab ta, et viimaste aastakümnete üldiseks tendentsiks lääneriikides on nii vähemusrahvuste kui ka immigrantide grupiõiguste laiendamine. Kui ajalooliselt on paljud riigid suhtunud oma vähemusrahvustesse pigem negatiivselt ja domineerivalt, siis nüüd on astutud olulisi samme näiteks nende õiguste tunnistamise poole. Näitena võib tuua Kanada poliitika Quebeci suhtes ning Inglismaa poliitika Šotimaa ning Walesi suhtes. Teisalt – kui immigrantvähemuse suhtes eeldati veel mõned aastakümned tagasi võimalikult kiiret assimileerumist, siis praegu väärtustatakse pigem kultuurilist mitmekesisust ning astutakse ka konkreetseid samme selle institutsionaliseerimiseks. Näiteks Kanadas on politsei kohandanud oma vormiriietuse eeskirju, võimaldamaks sikhi rahvusest politseinikel kanda teenistusasjal turbanit vastavalt oma usukommetele.

Eesti ühiskonna integratsiooniprogramm

Missugune võiks olla Eesti jaoks sobiv ühiskonna integratsioonimudel? Järgnev analüüs põhineb teoreetilisel töö, mis on tehtud seoses mitte-eestlaste integratsioonistrateegia kontseptsiooni väljatöötamisega selle esimeses faasis ja mida kõige selgemalt esindab juba eespool viidatud Heidmetsa ja Lauristini artikkel. Samas on järgnev käsitlus kriitiline mõnede esimese etapi seisukohtade suhtes, mis on teoreetiliselt ebajärjekindlad. Olgu öeldud, et järgnevalt esitatavad seisukohad said kontseptuaalseks aluseks integratsioonistrateegia teise arengufaasi ideestikule ja selle põhjal valminud Eesti ühiskonna integratsiooni riiklikule programmile. Lühiduse mõttes tähistatakse järgnevalt esimese faasi käsitluse terminiga integratsioonistrateegia üks (IS1) ning teise faasi käsitluse terminiga integratsioonistrateegia kaks (IS2).

IS1

IS1 oli oluline samm Eesti rahvuspoliitikas, tähistades põhimõttelist nihet etnotsentrilisuselt multikultuurilise lähenemise suunas. IS1 järgi sisaldab Eesti versioon mitmekultuurilisest ühiskonnast kolme põhielementi: need on indiviidikesksus, tugev ühisosa ja Eesti kultuuridominant.

- Indiviidikesksus tähendab, et koos vähemusgruppide kultuurilise identiteedi õiguse tunnustamisega rõhutatakse iga indiviidi valikuõigust oma grupikuuluvuse ja kultuuriidentiteedi määratlemisel. Kedagi ei saa piirata omakultuuri edendamisel, samas ei saa kedagi kohustada kuuluma teatud rahvusgruppi. Individuealse valiku primaarsus tähendab ka seda, et multikultuursus ei toetu seadustega fikseeritud grupiõigustele, vaid eelkõige ühiskonnas kujundatavatele hoiakutele ja arusaamadele. Seetõttu saab keskseks sallivuse ja avatuse aktiivne kujundamine nii eestlaste kui ka mitte-eestlaste seas.
- Tugev ühisosa. Mitmekultuuriline ühiskond saab edukalt toimida vaid siis, kui selle liikmetel on piisav ühisosa. Ühisosa loob aluse üksteist rikastavaks läbikäimiseks, ühishuvi tunnetamiseks, ta loob olukorra, kus eri rahvused tunnevad end turvaliselt. On loomulik, et suur osa ühisosast lähtub eesti kultuurist:

Eesti ühiskonna integratsioonipoliitika kujunemine

Raivo Vetik

nii riigikeeleks kui domineerivaks suhtlemise keeleks on eesti keel –, ühisosaks peavad saama siin väljakujunenud igapäevaelunormid ja käitumismallid. Oma panuse ühisosasse annavad Eesti vähemused, samuti tuleneb oluline osa ühisest ka käimasolevast europaniseerumisprotsessist – nii demokraatiareeglite kui nüüdisühiskonna mallide omaksvõtt on keskne ülesanne nii mitte-eestlastele kui eestlastele.

- Eesti kultuuridominant. Ühiskondlikus dialoogis on kõik Eestis toimivad kultuurid võrdsed. Suhtes riigiga on eesti kultuur eelisseisundis. Eesti omariikluse eesmärk ja mõte on eesti kultuuri säilitamine ja areng. Demokraatliku riigina on Eesti riigi ülesandeks nii eesti kultuuri edendamise toetamine kui ka vähemuste kultuuriliste arenguvõimaluste tagamine. Kui ühiskond areneb mitmekultuuriliseks, siis riik on ja jääb eestikeelseks. Eesti rahvusriiklus väljendubki riigi vastutuses eesti kultuuri säilimise ja arengu eest globaliseeruvast mitmekultuurilises maailmas.

IS2 kontseptuaalse aluse kujundamisel toodi välja järgmised IS1 teoreetilised probleemid.

- IS1 puuduseks on eelkõige tema integratsioonikäsitlemise kirjeldav-empiriiline iseloom, mille üheks tagajärjeks on integratsiooni olemuse ja selle väljenduste segiajamine. Integratsiooni mõiste defineerimisel keskendub IS1 kahele probleemile: need on rahvuslike barjääride ületamine ja täisväärtuslik lülitumine ühiskonda. Võib nõustuda, et mõlemad on olulised integratsiooniprobleemid, kuid need ei kujuta endast integratsiooni olemust. Ühel olemusel võib olla mitmeid erinevaid väljendusi, kuid viimaste kirjeldamine ei asenda olemuse avamist. Kirjeldaval tasemel võib tõepoolest öelda, et rahvuslike barjääride ületamine ongi integratsiooni üks eesmärk, kuid integratsiooni olemuse mõistmine eeldab mitte empiirilisi, vaid analüütilisi kategooriaid. Analüütiline lähenemine asetab integratsiooni laiemasse teoreetilisse taustsüsteemi, mille raames on võimalik seda tõlgendada ja analüüsida lähtuvalt integratsiooniprotsessi olemusest ning selle edukust ka mõõta.
- Empiirilise taseme mõisted loovad tegelikusest ülelihtsustatud ja sageli ka idüllilise pildi. Ei ole näiteks kahtlust, et ka paljudel eestlastel on mitmesuguseid barjääre ja nad ei löö ühiskonna elus piisavalt aktiivselt kaasa. See on tegelikult inimese vaba valik ja demokraatlikus ühiskonnas täiesti aktsepteeritav valik. Oleks utoopiline nõuda, et kõik inimesed võtaksid ühiskonna elust täisväärtuslikult osa, sest ühiskond lihtsalt on nii loodud, et paratamatult tekivad erinevused, hierarhiad ja konfliktid. Seega, empiirilise taseme mõistete puhul jääb varjatuks, et integratsioon sisaldab ka elemente, mis teatud juhtudel võivad sattuda teineteisega konflikti. Integratsiooni mõiste analüütilisel defineerimisel tulekski näidata, milles see võimalik konflikt seisneb ja milline on konflikti lahendamise mehhanism.
- Empiirilise lähenemise probleem on ka selles, et see ei võimalda nähtusi selgelt piiritleda, mis on näiteks integratsiooni tegevusprogrammi kujundamise seisukohalt vägagi eksitav. IS1-s toodud integratsiooni definitsiooni puhul on raske eristada laiema ühiskonna probleeme integratsiooni kui spetsiifilise programmi probleemidest. Konkurentsivõimetus tööjõuturul, võimetus saada piisavalt head haridust, mitteosalemine kultuuri- ja poliitikaelus on mitte ainult integratsiooni, vaid ka ühiskonna kui terviku laiemad probleemid. Neid ei ole võimalik lahendada ainult integratsioonipoliitika raames, seepärast ei tohiks nende kaudu integratsiooni kui spetsiifilist nähtust ka defineerida. Seda

tehes kaob selge piir integratsiooniprogrammi ja teiste võimalike sotsiaalsete programmide vahel. Kui nõustuda, et integratsiooni sihiks on ühiskonna normaalseks funktsioneerimiseks vajaliku sotsiaalse sidususe saavutamine, siis peaks integratsiooni definitsioon analüütiliselt lahti mõtestama just sidususe mehhanismi, mitte aga lihtsalt kirjeldama integratsiooni soovitavaid tagajärgi.

- Indiviidikesksuse rõhutamine Eesti integratsioonimudeli ühe põhielemendina on eksitav. Samuti ei saa nõustuda väitega, et 'multikultuurilisus ei toetu seadustega fikseeritud grupiõigustele', kuivõrd multikultuurilisuse ideoloogia põhineb substantiivsel ühiskonnakäsitlusel, mis pooldab grupiõiguste tunnustamist. Lisaks on siin tegemist loogilise ebajärjekindlusega, sest toodud mudeli kolmas element – Eesti kultuuridominant – kujutab endast samuti grupiõigust. Näiteks lause "suhetes riigiga on eesti kultuur eelisseisundis" viitab mitte eestlastele kui indiviididele, vaid eestlastele kui grupele, kellele kuuluvad teatud grupiõigused.
- Termin 'eesti kultuuridominant' on ebaõnnestunud. Selles sisalduva mõttega võib igati nõustuda, kuid väljendusvorm tekitab asjatuid pingeid. Integratsiooni ei tohiks defineerida ühe grupi domineerimisena teise üle, vaid pigem vastavatele gruppidele kuuluvate õiguste kaudu. Eestlastele kui grupele kuulub Eestis ainsana õigus oma tervikliku kultuuriruumi riiklikule toetusele ning selle fikseerimine integratsioonimudelil ei tohiks kelleski vastuväiteid või pingeid tekitada.

IS2

1999. aasta suvel kutsus rahvastikuminister kokku asjatundjate komisjoni, kelle ülesandeks sai välja töötada Eesti ühiskonna integratsiooniprogramm aastateks 2000–2007. Programmi aluseks võeti valitsuse poolt 1998. aasta veebruaris vastuvõetud integratsioonistrateegia, mida otsustati kontseptuaalselt täiendada ning konkreetsete valdkondade kaupa sisuliselt lahti kirjutada. Juba programmi nimetus viitab teatud kontseptuaalsele muutusele. Kui integratsioonistrateegia puhul räägiti mitte-eestlaste integratsioonist Eesti ühiskonda, siis integratsiooniprogrammis on jutt ühiskonna kui terviku integratsioonist. Seega on juurutatud idee integratsioonist kui kahepoolsest protsessist, mis eeldab mitte ainult mitte-eestlaste, vaid ka eestlaste panust.

Eespool toodud analüüsist lähtuvalt sai IS2-s integratsiooni määratlemise aluseks analüütiliste mõistete paar ühtsus-erinevus. Integratsiooni eesmärgina määratleti ühiskonna jaoks optimaalse sidususe (ühtsuse-erinevuse tasakaalu) saavutamine. Taoline lähenemine põhineb nii klassikalisel rahvusliku ülesehituse kirjandusel kui ka tänapäeva multikultuurilisuse käsitlustel. Eriti oluliseks tuleb pidada John Rexi multikultuurilisuse teooriat, mis põhineb avaliku ja erasfääri eristamisel. Rexi järgi on multikultuurilisuse kui ühiskonnakorralduse vormi mõistmiseks oluline uurida, kui ühtsed või erinevad on neis kahes sfääris ühiskonna peamised rahvusgrupid ja missugust poliitikat viib ellu riik nendes sfäärides. Nimetatud kahe eristuse analüütilisel ristamisel tekib neli loogilist võimalust:

- a) ühiskond, mis on unitaarne avalikus sfääris, kuid salliv erinevuste suhtes erasfääris;
- b) ühiskond, mis on unitaarne avalikus sfääris ning soodustab unitaarust ka erasfääris;
- c) ühiskond, mis soodustab erinevust ja erinevaid õigusi nii avalikus kui ka erasfääris;
- d) ühiskond, mis soodustab erinevust ja erinevaid õigusi avalikus sfääris, kuid

Eesti ühiskonna integratsioonipoliitika kujunemine

Raivo Vetik

sarnasust erasfääris.

Variant a kujutab endast Rexi järgi multikultuurilisuse mudelit, b on prantsuse tüüpi assimilatsiooni mudel, c iseloomustab kolonialismi ning d iseloomustab USA lõunaosariike enne tsiviilõiguste liikumist (Rex 1996).

Seega on Rexi teooria järgi multikultuurilise ühiskonna loomisel oluline optimaalse ühtsuse-erinevuse proportsiooni kujundamine nii avalikus kui ka erasfääris. Erasfääris võib domineerida erinevus, sest see rikastab kultuuri üldpilti. Avalikus sfääris peaks aga domineerima homogeensus, sest see kindlustab ühiskonna normaalseks funktsioneerimiseks vajaliku sidususe. Probleemiks on aga asjaolu, et mõned nähtused kuuluvad nii ühte kui ka teise sfääri. Näiteks kooliharidus annab inimesele ühelt poolt instrumentaalse kompetentsi ja kuulub selles mõttes avalikku sfääri, kuid teiselt poolt õpetab ka teatud moraalseid väärtusi, mis on omased kindlale kultuuritüübile. Sama on keelega – ühelt poolt on keel instrument, mis on vajalik ühiskonnas hakkamasaamiseks ning kodaniku ja riigi normaalseks kommunikatsiooniks, teiselt poolt aga ka teatud vaimseuse kandja. Seega, era- ja avalikku sfääri saab küll analüütiliselt eristada, kuid nad mõjutavad teineteist. Järelikult ei ole olemas mingit ühest retsepti kõigi paljurahvuselist riikide jaoks demokraatliku multikultuurilisuse mudeli loomiseks. Erinevates riikides ja kultuurides tekivad erinevad probleemid ning järelikult peaks neis optimaalne ühtsuse-erinevuse vahekord olema määratletud erinevalt.

Eesti ühiskonna integratsiooni programmis esitatud integratsiooni definitsioon lähtub integratsiooni olemuse ja selle väljenduste eristamise vajadusest ning määratleb ühiskonna jaoks optimaalse sotsiaalse ühtsuse-erinevuse vahekorra sisu.

Eesti ühiskonna integratsiooni *olemuse* kujundavad kaks protsessi:

ühelt poolt ühiskonna sotsiaalne *ühtlustumine* eesti keele tundmise ja Eesti kodakondsuse omandamise alusel ning teiselt poolt etniliste *erinevuste säilitamine* etniliste vähemuste kultuuriliste õiguste tunnustamise alusel. Sealjuures on ühiskonna ühtlustumine kahepoolne protsess – nii eestlaste kui mitte-eestlaste integreerumine Eesti ühiskonnas tugeva ühisosa ümber.

Integratsiooni *väljendusvormid* on sõnastatud erinevalt eri sihtgruppide suhtes.

Mitte-eestlaste sihtgrupi puhul väljendub integratsioon nende barjääride järkjärgulises kadumises, mis praegu takistavad paljudel mitte-eestlastel olema konkurentsivõimelised Eesti tööjõuturul, saamast osa siinsetest haridusvõimalustest, osalemast kohalikus kultuuri- ja poliitikaelus. Need barjäärid on ennekõike seotud eesti keele oskusega, kohaliku kultuuri tundmisega, õigusliku staatusega, aga ka kiiretest ühiskonnamuutustest johtuvate hirmude ja eelarvamustega.

Eestlaste sihtgrupi puhul väljendub integratsioon hoiakute muutumises eesmärgiga kujundada mitmekultuurilises Eestis avatud suhtlemiskeskond.

Toodud integratsioonikäsitus sisaldab elemente, mis teatud juhtudel võivad sattuda omavahel vastuollu, kuivõrd ühiskonna homogeensus suurendamine ja erinevuste säilitamine on vastassuunalised protsessid. Seepärast on oluline näidata, missugust ühiskonna ühtlustumist ja missuguste erinevuste säilitamist konkreetsetes valdkondades silmas peetakse. Selleks eristatakse integratsiooniprogrammis järgmisi

integratsiooni *põhieesmäärke*.

- I. Keelelis-kommunikatiivne integratsioon, st. ühise teabevälja ja eestikeelse keskkonna taastootmine Eesti ühiskonnas kultuurilise mitmekesisuse ja sallivuse tingimustes.
- II. Õiguslik-poliitiline integratsioon, st. Eesti riigile lojaalse elanikkonna kujundamine ja Eesti riigis kodakondsuseta inimeste arvu vähendamine.
- III. Sotsiaal-majanduslik integratsioon, st. Eesti ühiskonna liikmete võrdse konkurentsivõimelisuse ja ühiskondliku mobiilsuse saavutamine sõltumata rahvusest.

Seega, integratsiooni programmis eeldatakse, et termin integratsioon on üldmõiste, mis sisaldab keelelis-kultuurilist, õiguslik-poliitilist ja sotsiaal-majanduslikku aspekti. Nende eristamine on suhteline ja kohati ka problemaatiline, kuid siiski vajalik nii teoreetilistel kui ka praktilistel kaalutlustel. Teoreetiliselt on see vajalik eristamiseks integratsiooni erinevaid valdkondi ja tasemeid ning sõnastamiseks neis konkreetset integratsiooni eesmärgid. Praktilises mõttes on erinevate elementide väljatoomine oluline selles mõttes, et võimaldab keskenduda olulisematele probleemidele ning jätta kõrvale ebareaalsed eesmärgid. Eristatud sfäärides eksisteerivad integratsiooniprobleemid on programmis lahti kirjutatud.

- I. *Keelelis-kommunikatiivse integratsiooni* vajadus tuleneb asjaolust, et paljude mitte-eestlaste eraldatus Eesti ühiskonnast on tingitud puudulikest eesti keele oskusest. Ühise eestikeelse keskkonna loomine toimub paralleelselt rahvusvähemuste keele ja kultuuri arengule soodsate tingimuste loomisega. Endast erineva sallimise ja vastastikuse tunnustamise ning austusega tähtsustatakse Eesti mitmekultuurilisust. Eestlaste ja mitte-eestlaste üksteise suhtes positiivsemad hoiakud toetavad ühise teabevälja kujunemist ning eestikeelse keelekeskkonna kui riiklustunnuse väärtustamist. Valdakonniti tähendab see järgmist:
 - a) *haridus* – Eesti haridussüsteem kujuneb keskseks integratsiooniteguriks. Õpetajad on ette valmistatud tööks mitmekeelse ja -kultuurilise õpilaskonnaga; on loodud Eesti-kesksed õpikud ja õppevahendid. Muukeelse põhikooli lõpetanud noortel pole keelelisi ega kultuurilisi barjääre haridustee jätkamiseks või tööturul konkureerimiseks. Samas toetab riik rahvusvähemuste tegevust emakeelse hariduse ja kultuuri edendamisel;
 - b) *eesti keele oskus* – mitte-eestlaste eesti keele oskus paraneb võrreldes riikliku programmi algusaastaga. Eesti keel muutub riigikeele kõrval ka valdavaks ühiskondliku suhtlemise keeleks. Kõik muukeelse põhikooli lõpetajad läbivad kooli lõpetamisel eesti keele ja kodanikuõpetuse eksami, mis mittekodanikel on võrdsustatud kodakondsuse eksamiga;
 - c) *hoiakute muutumine ühiskonnas* – suhtumine mitte-eestlased kui probleem asendub hoiakuga mitte-eestlased kui arengupotentsiaal, mitte-eestlased kui osalejad Eesti ülesehitamisel. Selge riigipoolne huvi mitte-eestlaste, eriti aga kasvava põlvkonna perspektiivide vastu Eestis loob vajaliku poliitilise õhustiku tegelikult integratsiooniks, kus ühelt poolt kujuneb osalemisvalmidus mitte-eestlaste hulgas ning teiselt poolt suureneb eestlaste huvi Eesti mitmekultuurilisuse vastu.

Seega, kultuurilis-keelelises sfääris eeldab multikultuurilisus kaht aspekti, mis

Eesti ühiskonna integratsioonipoliitika kujunemine

Raivo Vetik

täiendavad teineteist. Ühelt poolt on rõhutatud, et kultuurierinevus on ühiskonna jaoks ressurss, mitte probleem. Selles mõttes ühiskonna ühtlustumine vajalik ei ole ning vähemusi tuleb aidata nende omakultuuri arendamisel. Teiselt poolt on ühiskonna normaalseks toimimiseks aga vajalik ühtse kommunikatsioonivälja olemasolu. See nõuab paljudelt mitte-eestlastelt küllalt tugeva keelebarjääri ületamist, mis samal ajal loob neile reaalse võimaluse ühiskonnas täisväärtuslikuks osalemiseks.

II. *Õiguslik-poliitiline integratsioon* lähtub Eesti kahest probleemist. Esiteks umbes 25% Eesti elanikkonnast ei oma Eesti kodakondsust ning umbes 17% ei oma ühegi riigi kodakondsust. Seetõttu on vastava integratsiooniprotsessi eesmärgiks Eesti kodakondsusega inimeste arvu suurenemine ja eestlastele ning mitte-eestlastele ühise riigi-identiteedi kujunemine, mis luuakse eestikeelse teabevälja baasil. Valdkonniti tähendab see järgmist:

- a) *kodakondsus* – Eestis luuakse olukord, mis võimaldab kõigil mitte-eestlastel, kes soovivad Eesti kodakondsust, selle saamise tingimused ka täita. Mitte-eestlaste poliitiliselt Eesti ellu integreerumise juriidiliseks väljenduseks on Eesti kodakondsuse omamine. Naturalisatsiooniprotsess muutub tulemuslikumaks ja tõhusamaks;
- b) *osalemine poliitilistes struktuurides* – mitte-eestlastest Eesti kodanikud osalevad võrdväärselt eestlastega seadusandliku ja täidesaatva võimu struktuurides. Eesti demokraatliku arengu tingimusena kujuneb poliitilisel maastikul nii eestlaste kui mitte-eestlaste seas sarnane poliitiline pluralism.

Demokraatia eeldab lahkavuste olemasolu ühiskonnas – neid ei eitata, vaid lahendatakse kindlate protseduuride kaudu. Samal ajal eeldab demokraatlik poliitiline süsteem teatud ühtsust oma liikmete õigusliku staatuse ja põhiväärtuste mõttes. Eesti tingimustes eeldab poliitiline integratsioon kahte omavahel seotud protsessi – ühelt poolt kõigi inimeste õigusliku staatuse võrdsustumist efektiivse naturalisatsiooni kaudu ning teiselt poolt mitte-eestlaste lojaalsuse kujunemist Eesti riigi suhtes.

III. *Sotsiaal-majanduslik integratsioon* on seotud vajadusega vältida olukordi, kus inimese rikkus või vaesus ja edukus või ebaedukus karjääriredelil oleksid tugevalt seotud etnilise tunnusega. Praegu tulenevad paljude mitte-eestlaste probleemid nende vähesest keeleoskusest ja sotsiaal-majanduslike ümberkorralduste raskustest Ida-Virumaal. See on selles piirkonnas kaasa toonud suurema tööpuuduse ja sotsiaalse tõrjutuse. Eduka sotsiaal-majandusliku integratsiooni aluseks on ühelt poolt keeleõppe tõhustamine ning teiselt poolt uuringutega ettevalmistatud regionaalpoliitika elluviimine. Valdkonniti tähendab see järgmist:

- a) *mitte-eestlaste osalemine Eesti ühiskonna elus võrdväärselt eestlastega* – vähenevad barjäärid, mis takistavad mitte-eestlaste konkurentsivõimet tööjõuturul ja avalikus elus. Soodsamad tingimuste loomisega osalevad nad laiemalt valitsusvälistes ühendustes, kultuuriloomes, rahvusvahelises ideevahetuses;
- b) *mitte-eestlaste regionaalse isoleerituse vähenemine* – riigipoolse ergutamise ja toetamisega suureneb nii eestlaste kui mitte-eestlaste riigisisene mobiilsus.

Seega, ka sotsiaal-majanduslikus sfääris ei saa eksisteerida erinevate rahvusgruppide

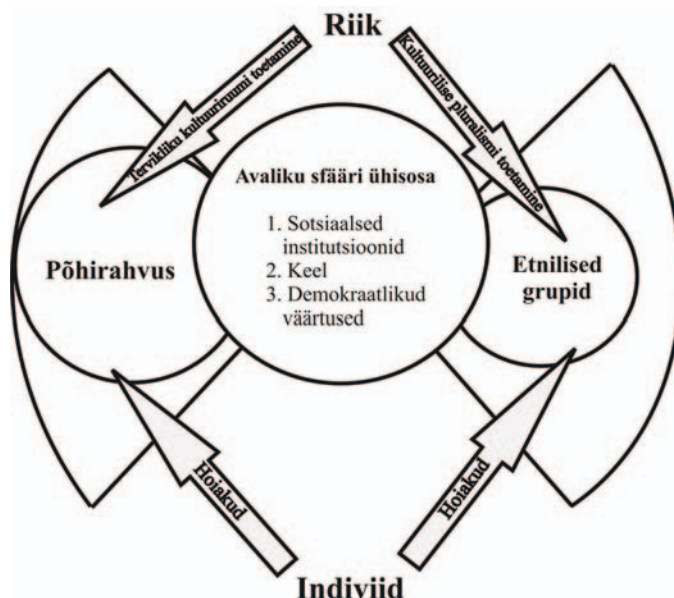
täielikku võrdsust, sest turumajandus iseenesest eeldab teatud ebavõrdsust. Samal ajal on integratsiooniks oluline luua tingimused, kus majanduslik jõukus ja tööalane edukus ei oleks seotud rahvustunnusega.

Eesti ühiskonna multikultuurilisuse mudel on integratsiooni programmis defineeritud kolme põhitunnusega: kultuuriline pluralism, tugev ühisosa ning tervikliku eesti kultuuri toetamine. Nimetatud mudeli aluseks on nüüdisaegses sotsiaalteoorias toimuv diskussioon individuaalsete ja kollektiivsete õiguste vahekorra üle. Domineeriv liberaalne teooria eitab grupiõiguste tunnustamise vajadust, leides, et indiviidi õiguste tunnustamine on piisav ühiskonna demokraatlikuks ja normaalseks funktsioneerimiseks. Samas viitavad uuemad käsitlused ka liberalismi enda raames, et grupiõiguste sissetoomine on nüüdisaegses ühiskonnas paratamatu. Seetõttu on IS1-s üle võetud IS2-st tugeva ühisosa ning eesti kultuuriruumi toetamise põhimõtted, kuid indiviidikesksuses on asendatud kultuurilise pluralismi põhimõttega. See on defineeritud järgmiselt:

Eestis elavatele mitte-eestlastele on tagatud oma keele ja kultuurilise eripära säilitamise võimalused, eeskätt emakeelse hariduse saamise ja kultuuriseltside tegevuse arendamise kaudu. Samuti kuulub selle alla oma kultuurilise omapära ning selle saavutuste tutvustamine Eesti ühiskonnas. Seega, integratsiooni üheks eesmärgiks on Eestis elavate erinevate etniliste gruppide kultuuride kohandamine Eesti ühiskonnas, *mitte* nende assimileerimine eesti kultuuri. Erinevus keelelisest ja kultuurilisest assimilatsioonist seisneb integratsiooni puhul kahes samaaegselt toimivas protsessis: üheltpoolt etnilise grupi keele ja kultuurilise eripära säilitamine ja teiselt poolt integreerumine Eesti ühiskonnas tugeva ühisosa ümber.

Indiviidikesksuse asendamine kultuurilise pluralismiga ei tähenda, et integratsiooni põhisubjektideks on grupid. Toodud mudelis eeldatakse endiselt, et integratsiooni otseseks subjektiks on indiviidid. Integratsioon indiviidide tasemel kujundab ühiskonna avalikus sfääris piisavalt tugeva ühisosa, mis toimib eesti keele, ühiste sotsiaalsete institutsioonide ja demokraatlike väärtuste alusel. Kuid nimetatud põhimõttele toetuvat integratsiooni täiendab etnilistele gruppidele kuuluvate kollektiivsete õiguste tunnustamine, mis väljendub nii kultuurilise pluralismi kui ka tervikliku eesti kultuuriruumi toetamise põhimõtetes. Seega, kultuurilise pluralismi põhimõte on seotud erasfääriga, millesse riik otseselt ei sekku. Tugeva ühisosa põhimõte on seotud avaliku sfääriga, moodustades just sellisena ühiskonna integratsiooni tuuma. Tervikliku eesti kultuuriruumi toetamine kuulub ühelt poolt erasfääri, sest on seotud ühe etnilise grupi kultuuriga, kuid teiselt poolt kuulub see ka avalikku sfääri, kuivõrd Eesti ühiskonna sotsiaalse kultuuri aluseks on eesti keel.

Lühidalt: toodud integratsioonimudel eeldab, et multikultuuriline ühiskond saab normaalselt toimida ainult tingimustes, kus tema liikmed jagavad piisavat ühisosa. See loob aluse efektiivseks kommunikatsiooniks ning ühiste huvide leidmiseks ühiskonnas. Tugeva ühisosa tekkimine aitab kaasa sellele, et kõik inimesed olenemata oma rahvusest tunnevad enda Eestis kindlalt. Tugev ühisosa on territoriaalselt defineeritud Eesti riigi piiridega ning põhineb eesti keelele, mille alusel toimivad avaliku sfääri institutsioonid. Kultuurilise pluralismi põhimõte tähendab, et mitte-eestlastele on loodud võimalused säilitada oma keelt ja kultuuri omakeelse hariduse ning kultuuriühingute kaudu.

Tervikliku eesti kultuuri toetamine tähendab, et eesti kultuuri staatus on võrreldes vähemuskultuuride omaga erinev. Eesti ühiskond on multikultuuriline ning riik loob tingimused vähemuskultuuride arenguks, kuid ühise sotsiaalse kultuuri mõttes põhineb riigi toimimine eesti kultuurile.

Kuigi Eesti ühiskonna integratsiooniprogrammi sisu põhineb Eesti konkreetsetel oludest, võib eeldada, et selle aluseks olevad teoreetilised põhimõtted on kasutatavad ka mujal. Võib eeldada, et multikultuurilise demokraatia mudel kujuneb rahvusriigi arengu nüüdisaegsel etapil põhiliseks lähenemiseks mitmekultuuriliste ühiskondade korraldamisel, vahetades välja traditsioonilise liberaaldemokraatliku mudeli.

Lõppsõna

Artikli eesmärk oli analüüsida Eesti ühiskonna integratsioonipoliitika kujunemist. Autor on õnnelik ja teatud mõttes erandlikus olukorras, sest samaaegselt oma erialase tööga multikultuurilisuse teemadel kaasati ta valitsuse juurde moodustatud asjatundjate komisiooni, kelle ülesandeks sai riikliku integratsiooni programmi koostamine Eestis aastateks 2000–2007. See andis võimaluse kasutada eelneva teoreetilise töö tulemusi nimetatud programmi kontseptuaalse aluse formuleerimisel, milleks sai demokraatliku multikultuurilisuse idee.

Enamik tänapäeva ühiskondi on multikultuurilised. Kultuuri mõttes on ühiskonna heterogeensus küll ressurss, kuid sotsiaalselt ja poliitiliselt võib tekitada mitmesuguseid probleeme. Selleks et funktsioneerida normaalselt, on vajalik ühiskonna teatud minimaalne sidusus, mis loob kõigile ühise kommunikatsiooni välja ja sotsiaalse kultuuri. Nende aluseks on tavaliselt ühiskonna põhirahvuse keel ja kultuur. Sellega seoses tekib aga küsimus, missugused peaksid olema vähemusgruppide õigused. Tuleb mõnuda, et sageli on enamus- ja vähemusgruppide huvid lahknevad. See tuleneb

nii nende erinevast seosest antud maaga kui ka erinevatest kultuuripraktikatest ja traditsioonidest. Antud töös lähtutakse nimetatud probleemi arutamisel era- ja avaliku sfääri eristamise vajadusest. Erasfääris on vähemusgruppide erinevuste säilimine positiivne, sest rikastab kultuuri üldpilti. Avalikus sfääris peaks aga domineerima homogeensus, mis kindlustab ühiskonna normaalseks funktsioneerimiseks vajaliku sidususe.

Nendest põhimõtetest lähtuvalt ongi töös sõnastatud Eesti ühiskonna demokraatliku multikultuursuse mudel. Integratsiooni definitsioonis määratletakse integratsiooni olemusena ühelt poolt ühiskonna sotsiaalne ühtlustumine eesti keele tundmise ja Eesti kodakondsuse omandamise alusel ning teiselt poolt etniliste erinevuste säilitamine vähemuste kultuuriliste õiguste tunnustamise alusel. Integratsiooni riiklikus programmis on toodud definitsiooni alusel sõnastatud Eesti versioon multikultuurilisest ühiskonnast, mis sisaldab kultuurilise pluralismi, tugeva ühisosa ja tervikliku eesti kultuuri toetamise põhimõtteid.

Eesti ühiskonna integratsiooni eesmärgiks on luua sisemiselt tugev ja arenguvõimeline ühiskond, mis oleks valmis edukalt vastama 21. sajandi globaalsetele väljakutsetele majanduses, poliitikas ja kultuuris. Enam ei ole küsimus asetatud sellisel, et etnopolitika alternatiivideks on kas rahvuslik puhtus või sulandumine. Pigem on tähtis võime jääda muutudes iseendaks. Multikultuurilisusel põhinevas ühiskonnas kehtib see nii põlisrahvuse kui ka rahvusvähemuste suhtes.

Viiteallikad

- CASTELLS, M. 1997. *The Information Age: Economy, Society and Culture, vol. II, The Power of Identity*. Blackwell.
- COHEN, R. 1993. Conclusion: Ethnicity, the State, and Moral Order. – J. Toland (ed.). *Ethnicity and the State*. London: Transaction Publishers.
- HEIDMETS, M., LAURISTIN, M. 1998. Sissejuhatus: mitmekultuurilise Eesti valikud. – *Mitmekultuuriline Eesti: väljakutse haridusele*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- HUMAN Development Report 1999. 1999. Oxford University Press.
- KYMLICKA, W. 1995. *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford.
- LINZ, J., STEPAN A. When Democracy and the Nation-State Are Conflicting Logics: Estonia and Latvia. – J. Linz, A. Stepan (eds.). *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. John Hopkins University Press.
- LOTMAN, J. 1983. Ассиметрия и диалог. – *Труды по знаковым системам*, 16. Тарту.
- REX, J. 1996. *Ethnic minorities in the modern nation state: working papers in the theory of multiculturalism and political integration*. MacMillan Press
- SMITH, A. D. 1995. *Nations and Nationalism in a Global Era*. Polity Press
- TAYLOR, C. 1994. The Politics of Recognition. – A. Gutman (ed.). *Multiculturalism*. Princeton University Press.
- VETIK, R. 1989. *Sotsiaalse õigluse teooria metodoloogilised probleemid*. Teaduskandidaadi väitekirj. Läti Teaduste Akadeemia. [Vene keeles.]
- VETIK, R. 1999. Eesti riik ja ühiskond 21. sajandi künnisel. – R. Vetik, R. Ruutsoo (toim). Eesti inimarengu aruanne. Tallinn: Illoprint.
- VETIK, R. 2001. Democratic Multiculturalism: a New Model of National Integration. Åland Island Peace Institute.